

Н. М. Парасюк,
кандидат юридичних наук, доцент

В. М. Парасюк,
кандидат юридичних наук, доцент

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВИБОРЧИ ТА РЕФЕРЕНДНІ ЗЛОЧИНІ: СТАН ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН

У статті досліджується стан законодавчого редагування підстав кримінальної відповідальності за вчинення виборчих та референдних злочинів. Робиться висновок про те, що часті зміни і доповнення статей кримінального закону, які визначають ознаки цих складів злочинів, негативно відображаються на ефективності процесу застосування кримінально-правових норм.

Ключові слова: злочин, вибори, референдум, кримінальний закон, кримінальна відповідальність, застосування кримінально-правових норм, кваліфікація злочину.

Н. М. Парасюк, В. М. Парасюк

Reglamentacija ugovornoj odgovornosti za izbiratelnye i referendumne prestuplenija: sostojanie zakonodatelnyh izmenenij

В статье исследуется состояние законодательного изменения оснований уголовной ответственности за совершение избирательных и референдных преступлений. Делается вывод о том, что частые изменения и дополнения статей уголовного закона, которые определяют признаки этих составов преступлений, негативно отражаются на эффективности процесса применения уголовно-правовых норм.

Ключевые слова: преступление, выборы, референдум, уголовный закон, уголовная ответственность, применение уголовно-правовых норм, квалификация преступления.

N. Parasiuk, V. Parasiuk

Regulation of criminal liability for the election and referendum crime: state legislative changes

The article examines the state legislature editing grounds of criminal liability for a referendum and election offenses. It is concluded that frequent amendments of articles of criminal law, these defining characteristics of crimes negatively reflected on the effectiveness of the application of criminal law.

Key words: crime, elections, referendum, criminal law, criminal liability, the application of criminal law, qualification of the crime.

Постановка проблеми та її актуальність.

Реалізуючи право на участь народу в управлінні державою, законослухняний громадянин прагне убезпечити себе від посягання на його права і свободи. Беручи участь у виборчому процесі кожен із нас сподівається, що саме в цей час робить правильний вибір, який допоможе сформувати гідний державницький механізм. І як прикро стає від почутої інформації про зафіксовані зловживання під час чергової виборчої кампанії. Тому не викликає сумніву

доцільність поширення кримінально-правового впливу на суспільно небезпечні посягання у сфері реалізації виборчих та референдних прав. Однією із першочергових перепон на шляху застосування кримінально-правових норм, які визначають ознаки виборчих та референдних складів злочинів, є динамічність законотворчого процесу. За період незалежності української держави, законодавчий гілці влади так і не вдалося сформувати дієвий механізм виборчого процесу. Відтак реакцією на порушення, виявлені під час попередніх виборів,

є чергові зміни регулятивного та кримінального законодавства.

Аналіз досліджень і публікацій. Усвідомлюючи злободенність дослідження проблемних аспектів кримінальної відповідальності за виборчі та референдні злочини, П. П. Андрушко, Т. С. Батраченко, І. В. Берднік, С. Я. Лихова, Д. О. Колодін, С. В. Красногоровець, М. В. Мазур, М. І. Мельник, С. А. Мозоль, С. А. Мягков, В. О. Навроцький, В. П. Осадчий, О. О. Семенюк, В. П. Тихий та інші сфокусували свої наукові пошуки саме у цій сфері кримінально-правового регулювання. Однак у площині кримінально-правового вчення про захист виборчих та референдних прав громадян перспективних напрямів дослідження ще залишається чимало.

У зв'язку з цим **метою** даної статті є дослідження розвитку законодавчих підстав кримінальної відповідальності за вчинення виборчих та референдних злочинів, визначення особливостей кожного випадку законодавчого редагування цих статей, а також оцінювання їх впливу на правозастосовний процес.

Виклад основного матеріалу. Чинний КК України містить сім статей, в яких передбачено ознаки складів злочинів проти виборчих та референдних прав громадян (статті 157-160 КК України). Порівняно із первинною редакцією КК України – це вже значний крок у диференціації відповідальності за злочини у сфері цих відносин. КК України, прийнятий 5 квітня 2001 року, містив чотири статті, що стосувалися цієї сфери кримінально-правового регулювання: 1) ст. 157 «Перешкоджання здійсненню виборчого права», яка визнавала караним перешкоджання насильством, обманом, погрозами, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадянином права обирати і бути обраним Президентом України, народним депутатом України, депутатом Верховної Ради АР Крим, депутатом місцевої ради або сільським, селищним, міським головою, вести передвиборну агітацію; 2) ст. 158 «Неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення ре-

зультатів виборів» встановлювала відповідальність за видачу членом виборчої комісії виборчого бюлетеня особі, яка не внесена до списку виборців, і видачу виборцю виборчих бюлетенів (виборчого бюлетеня) замість інших виборців (ч. 1); підлог, тобто виготовлення виборчого документа невстановленого зразка чи виготовлення у спосіб, не передбачений законом, внесення до виборчого документа завідомо неправдивих відомостей або будь-яка інша його подрібка, а так само використання завідомо подрібленого виборчого документа чи виготовленого у спосіб, не передбачений законом (частина 2); а також завідомо неправильний підрахунок голосів або завідомо неправильне оголошення результатів виборів; 3) ст. 159 «Порушення таємниці голосування», яка визначала злочинним умисне порушення таємниці голосування під час проведення передбачених законом України виборів, вчинене членом виборчої комісії або іншою службовою особою з використанням влади чи службового становища; 4) ст. 160 «Порушення законодавства про референдум», яка визначала кримінально караним перешкоджання насильством, обманом, погрозою, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадянином права брати або не брати участь у референдумі, вести агітацію до дня проведення референдуму (частина 1); а також за подріблення документів референдуму, приписування, завідомо неправильний підрахунок голосів, порушення таємниці голосування, вчинені членом комісії з проведення референдуму або іншою службовою особою (частина 3) [1]. У літературі зазначається, що текст статей 157-160 КК України 2001 року майже не відрізнявся від статей 127-129-1 КК 1960 року, за виключенням того, що в новому Кодексі було декриміналізовано перешкоджання роботі виборчої комісії, а також додано деякі кваліфікуючі ознаки та внесено певні незначні поправки [2, с. 227; 3, с. 541-542].

З усієї системи норм кримінального закону, які визначали відповідальність за виборчі та референдні злочини, у первісній його редакції, науковці найбільше дискутували з приводу змісту ст. 157 КК України [4; 5]. Незважаючи на це першою зазнала змін ст. 158 КК України. Законом України «Про внесення змін до деяких зако-

нодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 15 травня 2003 року № 744-IV [6] було розширено коло діянь, в яких полягає неправомірне використання виборчих бюлетенів. Так кримінально караним визнавалася тепер видача членом виборчої комісії виборчого бюлетеня будь-якій особі з метою надання їй можливості проголосувати за іншу особу або проголосувати більше ніж один раз у ході голосування, видача виборчого бюлетеня особі, не внесеної до списку виборців на виборчій дільниці, або видача заповненого виборчого бюлетеня, а також незаконна передача іншій особі незаповненого виборчого бюлетеня.

Система кримінально-правових норм про виборчі злочини була розширена за рахунок ст. 158-1 «Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму». Ці зміни передбачалися у Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за знищення виборчої документації або документів референдуму» від 1 грудня 2005 року № 3169-IV [7]. До введення у структуру КК України цієї статті діяння, які полягали у знищенні виборчої документації, мали б кваліфікуватися за ст. 357 КК України, як умисне знищення офіційного документа. Введення окремої статті у розділ V Особливої частини супроводжувався підвищенням ступеня тяжкості злочину, оскільки злочин, передбачений ст. 158-1 КК України, набув статусу середньої тяжкості. У зв'язку із обмеженням об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину діяннями у формі незаконного знищення виборчої документації або документів референдуму, то і надалі умисне пошкодження цієї документації мало б кваліфікуватися за ст. 357 КК України.

У подальшому перші суттєві зміни до цих статей було внесено у 2006 році. Це визначна дата для змін виборчого законодавства, оскільки саме у 2006 році відбулися вибори народних депутатів України за новими правилами. Концептуальною особливістю цього виборчого процесу було впровадження повністю

про-порційної системи виборів, замість попередньої змішаної. Для цього Верховна Рада значно змінила Закон України «Про вибори народних депутатів України». В. І. Бортніков пише, що внесені зміни відображали рекомендації міжнародних організацій та досвід попередніх національних виборів, були включені чимало положень, покликаних забезпечити прозорість виборчого процесу, підзвітність учасників та їхню рівність. Цей закон став більш демократичним [8, с. 46].

Це безумовно не могло не відобразитися і на стані кримінально-правових норм, які містять ознаки виборчих та референдних складів злочинів. У внесених змінах були враховані огріхи попередньої президентської виборчої кампанії. Прийняттю змін передувало складний процес доопрацювання та перегляду редакції законопроекту. Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян» від 23 лютого 2006 року № 3504-IV [9] було суттєво відредаговано чинні редакції статей. Значної деталізації набули форми об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених статтями 157, 158 КК України. У структурі ст. 158 КК України законодавець виділив вісім частини замість трьох, які існували у первинній редакції цієї статті. Ці статті було викладено у новій редакції.

Стаття 159 КК України також була викладена у новій редакції і надалі їй слід було б поширювати не лише на випадки порушення таємниці голосування на виборах, але й на референдумі. Поряд із цим було декриміналізовано умисне порушення таємниці голосування, не пов'язане з розголошенням змісту волевиявлення громадянина. Відповідно до розглядуваного Закону кримінальний закон поповнився новим складом злочину, який передбачався у ст. 159-1 «Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)».

У зв'язку із прийняттям Закону України «Про Державний реєстр виборців» від 22 лютого 2007 року № 698-V [10] виникає необхідність криміналізувати умисне надання, внесення, розпо-

рядження щодо внесення неправдивих відомостей до органу Державного реєстру виборців, несанкціоновані дії з інформацією, що міститься у базі даних Державного реєстру виборців. Відтак, було змінено назву ст. 158 КК України на таку: «Фальсифікація виборчих документів, до-кументів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування, надання неправдивих відомостей до органів Державного реєстру виборців чи фальсифікація відомостей Державного реєстру виборців». Окрім цього було доповнено ст. 158 КК України 9-12 частинами. Стало очевидним, що редакція ст. 158 КК України є занадто казуїстичною і складною у застосовному процесі [11, с. 13].

Наступним кроком у реформуванні кримінального законодавства у частині виборчих та референдних складів злочинів є набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» від 15 квітня 2008 року № 270-VI [12]. Як зазначається у Пояснювальній записці, метою прийняття законопроекту є внесення змін до Кримінального кодексу України, які передбачали гуманізацію кримінального законодавства, що є одним із важливих зобов'язань України перед Радою Європи. Вказану задачу у законопроекті пропонується реалізувати шляхом часткової декриміналізації діянь, а також шляхом запровадження більш диференційованого підходу до вибору мір покарання за злочини [13]. Процес гуманізації майже оминув систему кримінально-правових норм про виборчі злочини, якщо не враховувати те, що у кваліфікованому складі злочину, передбаченому ч. 2 ст. 157 КК України, було декриміналізовано «інший спосіб» перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача. Тобто кримінально караним надалі вважалося за ч. 2 ст. 157 КК України діяння, передбачені частиною 1 цієї статті, поєднані із застосуванням насильства, знищенням чи пошкодженням

майна, погрозою застосування насильства або знищення чи пошкодження майна.

До виборів Президента України у 2010 році було приурочено чергові зміни до законодавства про вибори. Це певною мірою зачепило і кримінально-правові норми про виборчі злочини. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» від 21 серпня 2009 року № 1616-VI [14] було викладено у новій редакції ч. 1 ст. 157 КК України. Однак, фактично об'єктивну сторону цього складу злочину було доповнено лише ще однією формою, а саме «ухилення члена виборчої комісії у роботі комісії без поважних причин». Тобто, кримінально караним визнавалася також бездіяльність члена виборчої комісії. Окрім цього було криміналізовано голосування виборцем на виборчій дільниці більше ніж один раз, в окремій статті 158-1 КК України. Відповідно до цього відповідальність за незаконне знищення виборчої документації передбачалась уже у ст. 158-2 КК України.

Безпосередньо перед виборами Президента України 2014 року було видано значний за обсягом змін Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу» від 13 березня 2014 року № 879-VII [15]. Кримінального закону цей законодавчий акт стосувався лише у питанні внесення змін до ст. 158-1. Зокрема, її дію було поширено не лише на процес виборів, але й на випадки голосування виборцем на референдумі більше, ніж один раз. Такі зміни слід визнати не належно аргументованими, зважаючи на те, що суб'єкти, які беруть участь у референдумі, визнаються відповідно до Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475-VI [16] учасниками референдуму, а не виборцями.

Наступні чергові суттєві зміни до розглядуваних норм було внесено Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян» від 14 жовтня 2014 року № 1703-VII [17]. У Пояснювальній записці до

цього закону зазначається, що доцільність внесення таких змін до КК України обумовлено тим, що гуманізація кримінального законодавства та невинуватення м'яке кримінальне покарання призвели до активного протиправного впливу на волевиявлення громадян та результати виборів, що негативно впливає на політичні процеси у державі [18]. Суть новизни законодавчих змін в основну зводилася до посилення санкцій за вчинення виборчих злочинів. Найменш суворе покарання за вчинення цих злочинів передбачалося у виді обмеження волі від трьох років, а максимальне покарання – у виді позбавлення волі на строк до десяти років.

Однак, лише пеналізацією не обмежився законодавець. Статті 158, 158-1, а також ст. 160 КК України було викладено у новій редакції. Відповідно до цього структура ст. 158 КК України із дванадцяти частин скоротилася до чотирьох. Можна відзначити, що ця стаття стала стосуватися фальсифікації виборчої інформації у виді відомостей, що подаються до органу ведення Державного реєстру виборців, а також виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування. Це безпосередньо впливає із назви статті. Однак, більш детальне ознайомлення із змістом її диспозицій дозволяє констатувати, що назва не дає повного уявлення про обсяг криміналізованих діянь. Вже у частині 1 цієї статті серед дій, які становлять неподання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців, міститься також несанкціоноване втручання у роботу бази даних Державного реєстру виборців. А у ч. 3 ст. 158 КК України мова йде про викрадення чи приховування виборчої скриньки з бюлетенями. У літературі висловлюються також інші застереження щодо чинної редакції ст. 158 КК України зі змінами, внесеними цим законом [19, с. 170-175].

Відповідно до нової редакції ст. 158-1 КК України розширилося коло незаконних діянь із виборчим бюлетенем, бюлетенем для голосування на референдумі. І знову ж таки у назві статті не відображено такі протиправні діяння, як викрадення чи приховування виборчого

бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі. Термін «використання», який вжито у назві статті, не може включати перелік усіх діянь, які передбачено у окремих частинах.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян» від 14 жовтня 2014 року № 1703-VII [17] вперше було внесено зміни до ст. 160 КК України. Зважаючи на те, що первинно вона стосувалася виключно порушення законодавства про референдум, то сумнівним визнається викладення її у новій редакції, яка повністю змінила зміст кримінально-правової норми. Відтепер кримінально караним визнається підкуп виборця, учасника референдуму, який включає, зокрема, таку нетипову форму, як здійснення передвиборчої агітації (агітації референдуму) шляхом надання підприємствам, установам, організаціям неправомірної вигоди або надання безоплатно товарів, робіт, послуг. Це обумовлюється тим, що з точки зору законодавчої техніки така стаття мала б бути виключена із тексту кримінального закону. Відповідно КК України слід було б доповнити статтею 160-1 у внесеній Законом України від 14 жовтня 2014 року № 1703-VII редакції. Втім слід зазначити, що науковці неодноразово наголошували на доцільності декриміналізації порушення законодавства про референдум, оскільки первинна редакція ст. 160 КК України створювала колізію з іншими кримінально-правовими нормами [20, с. 68, 21, с. 569].

Відмінною особливістю цих змін стало також поширення криміналізації на незаконні діяння із неправомірною вигодою виборця чи учасника референдуму, статус яких є відмінним від службових осіб. Це можна назвати своєрідною новелою кримінального законодавства. У питанні визначення дефініції неправомірної вигоди також є особливості, оскільки, вона, по-перше, обмежується у предметному розумінні лише коштами, чи іншим майном, перевагами пільгами, послугами або нематеріальними активами. У класичному розумінні неправомірною вигодою включає ще й «будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру» (примітки до статей 354, 364-1 КК України). По-друге, законодавець установив для виборчої неправомірної вигоди розмір

її криміналізації, а саме перевищення трьох відсотків розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. На сьогодні ця сума перевищує навіть розмір мінімальної заробітної плати, установлені законом про Державний бюджет. Сумнівною видається дієвість цієї норми з огляду на можливість пропозиції виборцю за відмову, наприклад від участі в голосуванні чи передання виборчого бюлетеня, неправомірної вигоди саме у такому розмірі.

Подальші зміни поширили свій вплив на ст. 159-1 КК України. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» від 8 жовтня 2015 року № 731-VIII [22] цю статтю було викладено у новій редакції. І якщо до цього ст. 159-1 КК України поширювалася виключно на порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку), тобто стосувалася порушення партією правил участі у виборчому процесі, то у новій редакції кримінально караними, зокрема, визнаються дії щодо порушення порядку фінансування політичної партії взагалі, а не лише недостовірних відомостей про джерела фінансування передвиборної агітації тощо. Треба відзначити, що передбачаючи в законодавстві спеціальний порядок державного фінансування політичних партій, парламентарії мали б чітко розмежувати порушення порядку фінансування партій взагалі відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» та правил фінансування їх виборчої кампанії. З огляду на це слід визнати порушення системності кримінального закону у питанні розміщення складу злочину, передбаченого ст. 159-1 КК України, у структурі розділу V Особливої частини КК України. Більш доцільним буде поширити на порушення порядку фінансування політичної партії заходи кримінально-правового впливу, які визначені для системи норм розділу XV Особливої частини КК України «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів».

У 2016 році до статей про виборчі злочини було внесено зміни двома законодавчими актами. Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» від 18 лютого 2016 року № 1019-VIII [23] із санкцій ст. 159-1 КК України виключено вказівку на спеціальну конфіскацію як захід кримінально-правового характеру. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році» від 20 грудня 2016 року № 1791-VIII [24] передбачено, що розмір неправомірної вигоди, яку надано, одержано чи пропонується виборцю, слід обчислювати, виходячи із розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а не розміру мінімальної заробітної плати.

Слід констатувати, що з моменту набрання чинності КК України 2001 року законодавець тримав під пильною увагою кримінально-правові норми, які вказують на ознаки виборчих злочинів. Зміни до кримінального закону були пов'язані із очікуваною процедурою виборів відповідного рівня, або ж реакцією на виявлені порушення виборчого законодавства після проведення виборчого процесу. Заради справедливості необхідно зазначити, що істотних змін зазнавали норми виборчого законодавства – практично під кожні вибори в Україні традиційно приймається новий виборчий закон чи його нова редакція [25, с. 7].

У літературі негативно висловлюються науковці щодо частих змін виборчого законодавства [26, с. 33]. Інтерпретативна декларація про стабільність виборчого законодавства, прийнята Венеціанською комісією у 2005 році, стверджує, що основні елементи виборчого закону – не можуть змінюватися менш ніж за рік до проведення виборів, а інші зміни можливі у разі крайньої

необхідності, однак повинні бути прийняті достатньо завчасно [22, с. 82].

Висновки. Дослідження розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за вчинення виборчих та референдних злочинів дозволило виділити такі його тенденції: 1) із системи статей розділу V Особливої частини КК України саме статті про виборчі та референдні злочини найчастіше редагувалися законодавцем. Загалом з моменту набрання чинності КК України до статей 157-160 КК України вносилися зміни одинадцятьма законодавчими актами України; 2) причиною внесення змін до цих статей найчастіше була зміна виборчого законодавства перед черговим волевиявленням громадян України або ж попередження виявлених під час попередньої виборчої кампанії прогалин у механізмі встановлення кримінальної відповідальності за порушення виборчого законодавства. Рідше необхідність внесення змін до кримінального законодавства обумовлювалася доцільністю врахування рекомендацій Ради Європи та імплементацією міжнародно-правового досвіду боротьби із посяганнями у виборчій сфері; 3) відмінною особливістю законодавчої техніки внесення змін до статей 157-160 КК України є не стільки внесення змін до окремих структурних частини статей, як більшою мірою виклад їх у новій редакції; 4) лише у двох випадках законодавець вдавався до зміни караності виборчих та референдних злочинів, редагуючи зміст санкцій статей; 5) часті зміни регулятивного законодавства вимагають пильної уваги правозастосовних органів у процесі кваліфікації виборчих та референдних злочинів, ознаки яких сформульовано у банкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України, оскільки не завжди дотримується послідовне використання точності термінології та її дублювання при визначенні змісту кримінально-правової заборони.

Загалом слід констатувати, що постійний процес оновлення статей кримінального закону про виборчі та референдні злочини не сприяє ефективному механізму реалізації заходів кримінально-правового характеру у цій сфері народовладдя. Можливо слід обмежити систе-

му цих кримінально-правових заборон складами злочинів, які містили б ознаки типових злочинів проти виборчих та референдних прав громадян, тобто тих діянь, які є найбільш поширеними і відображають специфіку цих відносин. У випадках, коли ці злочини поєднуються з іншими діяннями (наприклад, застосування насильства, підробленням, викраденням, знищенням чи пошкодженням офіційних документів тощо), які є кримінально карані відповідно до статей інших розділів, то залишити можливість їх кваліфікації за сукупністю злочинів.

Література

1. *Кримінальний кодекс України*: з текстами внесених у нього змін і доповнень, офіційно оприлюдненими станом на 1 листопада 2007 р. / укладач Б. О. Кириць. – Львів: «Магнолія-2006», 2007. – 349 с.

2. *Кримінальне право (Особлива частина)*: підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. – Луганськ: Видавництво «Елтон-2», 2012. – 780 с.

3. *Мазур М. В.* Злочини проти виборчих прав громадян: історико-правовий аспект / М. В. Мазур // *Форум права*. – 2011. – № 2. – С. 539-545. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_86.

4. *Медіна Л. П.* Виборчі права громадян України як об'єкт злочину / Л. П. Медіна // *Вісник прокуратури*. – 2003. – № 11. – С. 36-41.

5. *Лихова С. Я.* Кримінально-правова охорона виборчих прав громадян за новим КК України / С. Я. Лихова // *Право України*. – 2002. – № 2. – С. 115-119.

6. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 15 травня 2003 р. № 744-IV* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/744-15>.

7. *Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за знищення виборчої документації або документів референдуму*: Закон України від 1 грудня 2005 р. // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ре-

сурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3169-15/print1479458487641820>.

8. *Бортніков В. І.* Динаміка змін виборчого законодавства України на виборах до Верховної Ради України 2002-2006 років / В. І. Бортніков // Наукові записки. – 2007. – Т. 69. – С. 42-47.

9. *Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3504-IV* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3504-15>.

10. *Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/698-16/print1479458487641820>.

11. *Тихий В. П.* Злочини проти виборчих і референдумних прав (проблеми кваліфікації та удосконалення законодавства) / В. П. Тихий // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 13-15 квітня 2007 р.: у 2-х ч. – Львів: ЛьвДУВС, 2007. – Ч. 1. – С. 111-114.

12. *Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15 квітня 2008 р. № 270-VI* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/270-17/print1479458487641820>.

13. *Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності від 23 жовтня 2007 р.* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=30911.

14. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України: Закон України від 21 серпня 2009 р. № 1616-VI* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1616-17>.

15. *Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу: Закон України від 13 березня 2014 р. № 879-VII* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/879-18/print1483445249546278>.

16. *Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5475-17/print1485518919880180>.

17. *Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1703-VII* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1703-18/para6#n6>.

18. *Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення відповідальності за порушення виборчих прав громадян)» від 17 квітня 2014 р.* // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50711.

19. *Парасюк Н. М.* Незаконні дії з інформацією, що міститься в базі даних Державного реєстру виборців, виборчими документами, документами референдуму та виборчими скриньками з бюлетенями: кримінально-правова оцінка / Н. М. Парасюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 6-1. – Том 3. – С. 170-175.

20. Андрушко П. П. Коментар до статей 157, 158¹, 159 Особливої частини Кримінального кодексу України / П. П. Андрушко // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – 2006. – № 4. – С. 36-68.

21. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): [монографія] / С. Я. Лихова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 573 с.

22. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції: Закон України від 8 жовтня 2015 р. № 731-VIII // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/731-19/print1494843563181781>.

23. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації: Закон України від 18 лютого 2016 р. № 1019-VIII // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1019-19/paran21#n21>

24. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році: Закон України від 20 грудня 2016 р. № 1791-VIII // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1791-19/print1483445249546278ж>.

25. Тагієв С. Р. Порушення виборчого законодавства: проблеми судового оскарження та юридичної відповідальності: препринт / С. Р. Тагієв, М. В. Мазур, М. О. Мягков. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 208 с.

26. Богашева Н. Законодавче регулювання виборів в Україні: проблеми стабільності / Н. Богашева // Наукові записки Інституту за-

конодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 2. – С. 32-38.

27. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи*; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К.: Логос, 2009. – 500 с.

References

1. *Kryminal'nyy kodeks Ukrainy: z tekstamy vnesenykh u n'oho zmin i dopovnen', ofitsiyno oprylyudnenymy stanom na 1 lystopada 2007 r. / ukladach B. O. Kyrys'*. – L'viv: «Mahnoliya-2006», 2007. – 349 s.

2. *Kryminal'ne pravo (Osoblyva chastyna): pidruchnyk / za red. O. O. Dudorova, Ye. O. Pys'mens'koho*. Т. 1. – Luhans'k: Vydavnytstvo «Elton-2», 2012. – 780 s.

3. *Mazur M. V. Zlochynty proty vyborchykh prav hromadyan: istoryko-pravovyy aspekt / M. V. Mazur // Forum prava*. – 2011. – № 2. – S. 539-545. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_86.

4. *Medina L. P. Vyborchi prava hromadyan Ukrainy yak ob'yekt zlochyntu / L. P. Medina // Visnyk prokuratury*. – 2003. – № 11. – S. 36-41.

5. *Lykhova S. Ya. Kryminal'no-pravova okhorona vyborchykh prav hromadyan za novym KK Ukrainy / S. Ya. Lykhova // Pravo Ukrainy*. – 2002. – № 2. – S. 115-119.

6. *Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy u zv'yazku z pryunyattiam Zakonu Ukrainy «Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy» vid 15 travnya 2003 r. № 744-IV // Ofitsiynyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]*. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/744-15>.

7. *Pro vnesennya zmin do Kryminal'noho ta Kryminal'no-protsesual'noho kodeksiv Ukrainy shchodo vidpovidal'nosti za znyshchennya vyborchoyi dokumentatsiyi abo dokumentiv referendumu: Zakon Ukrainy vid 1 hrudnya 2005 r. // Ofitsiynyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]*. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3169-15/print1479458487641820>.

8. *Bortnikov V. I.* Dynamika zmin vyborchoho zakonodavstva Ukrainy na vyborakh do Verkhovnoyi Rady Ukrainy 2002-2006 rokiv / V. I. Bortnikov // *Naukovi zapysky*. – 2007. – Т. 69. – С. 42-47.

9. *Pro vnesennya zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennya, Kryminal'noho, Kryminal'no-protseusual'noho kodeksiv Ukrainy shchodo vidpovidal'nosti za porushennya vyborchych prav hromadyan: Zakon Ukrainy vid 23 lyutoho 2006 r. № 3504-IV* // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3504-15>.

10. *Pro Derzhavnyy reyestr vybortsiv: Zakon Ukrainy vid 22 lyutoho 2007 r. № 698-V* // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/698-16/print1479458487641820>

11. *Tykhyy V. P.* Zlochyny proty vyborchych i referendumnykh prav (problemy kvalifikatsiyi ta udoskonalennya zakonodavstva) // *Kryminal'nyy kodeks Ukrainy 2001 r.: problemy zastosuvannya i perspektyvy udoskonalennya: materialy mizhnar. naukovo-praktychnoyi konferentsiyi 13-15 kvitnya 2007 r.: u 2-kh ch.* – L'viv: L'vDUVS, 2007. – Ch. 1. – С. 111-114.

12. *Pro vnesennya zmin do Kryminal'noho ta Kryminal'no-protseusual'noho kodeksiv Ukrainy shchodo humanizatsiyi kryminal'noyi vidpovidal'nosti: Zakon Ukrainy vid 15 kvitnya 2008 r. № 270-VI* // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/270-17/print1479458487641820>.

13. *Poyasnyval'na zapyska do proektu Zakonu Ukrainy pro vnesennya zmin do Kryminal'noho ta Kryminal'no-protseusual'noho kodeksiv Ukrainy shchodo humanizatsiyi kryminal'noyi vidpovidal'nosti vid 23 zhovtnya 2007 r.* // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=30911.

14. *Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchych aktiv Ukrainy shchodo vyboriv*

Prezydenta Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 serpnya 2009 r. № 1616-VI // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1616-17>.

15. *Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy «Pro vybory Prezydenta Ukrainy» ta deyakykh inshykh zakonodavchych aktiv Ukrainy shchodo tekhniko-yurydychnoho vdoskonalennya vyborchoho protsesu: Zakon Ukrainy vid 13 bereznya 2014 r. № 879-VII* // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/879-18/print1483445249546278>.

16. *Pro vseukrayins'kyy referendum: Zakon Ukrainy vid 6 lystopada 2012 r. № 5475-VI* // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5475-17/print1485518919880180>.

17. *Pro vnesennya zmin do Kryminal'noho kodeksu Ukrainy shchodo posylennya vidpovidal'nosti za porushennya vyborchych prav hromadyan: Zakon Ukrainy vid 14 zhovtnya 2014 r. № 1703-VII* // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1703-18/paran6#n6>.

18. *Poyasnyval'na zapyska do proektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennya zmin do Kryminal'noho kodeksu Ukrainy (shchodo posylennya vidpovidal'nosti za porushennya vyborchych prav hromadyan)» vid 17 kvitnya 2014 r.* // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?Pf3511=50711.

19. *Parasyuk N. M.* Nezakonni diyi z informatsiyeyu, shcho mistyt'sya v bazi danykh Derzhavnogo reyestru vybortsiv, vyborchymy dokumentamy, dokumentamy referendumu ta vyborchymy skryn'kamy z byuletenyamy: kryminal'no-pravova otsinka / N. M. Parasyuk // *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnogo universytetu*. – 2014. – Vyp. 6-1. – Tom 3. – С. 170-175.

20. *Andrushko P. P.* Komentar do statey 157, 1581, 159 Osoblyvoyi chastyny Kryminal'noho kodeksu Ukrainy / P. P. Andrushko // *Zakonodavstvo*

Ukrayiny. Naukovo-praktychni komentari. – 2006. – № 4. – S. 36-68.

21. Lykhova S. Ya. Zlochyny u sferi realizatsiyi hromadyans'kykh, politychnykh ta sotsial'nykh prav i svobod lyudyny i hromadyanyna (rozdil V Osoblyvoyi chastyny KK Ukrayiny): [monohrafiya] / S. Ya. Lykhova. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyyivs'kyi universytet», 2006. – 573 s.

22. *Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo zapobihannya i protydiy politychniy koruptsiyi: Zakon Ukrayiny vid 8 zhovtnya 2015 r. № 731-VIII // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/731-19/print1494843563181781>.

23. *Pro vnesennya zmin do Kryminal'noho ta Kryminal'noho protsesual'noho kodeksiv Ukrayiny shchodo vykonannya rekomendatsiy, yaki mistyat'sya u shostiy dopovidi Yevropeys'koyi komisiyi pro stan vykonannya Ukrainoyu Planu diy shchodo liberalizatsiyi Yevropeys'kym Soyuzom vizovoho rezhymu dlya Ukrayiny, stosovno udoskonalennya protsedury areshthu mayna ta instytutu spetsial'noyi konfiskatsiyi: Zakon Ukrayiny vid 18 lyutoho 2016 r. № 1019-VIII // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny [Elektronnyy resurs].* – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1019-19/paran21#n21>

24. *Pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrayiny ta deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo zabezpechennya zbalansovanosti byudzhethnykh nadkhodzen' u 2017 rotsi: Zakon Ukrayiny vid 20 hrudnya 2016 r. № 1791-VIII // Ofitsiynnyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* – [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1791-19/print1483445249546278zh>.

25. Tahiyev S. R. Porushennya vyborchoho zakonodavstva: problemy sudovoho oskarzhennya ta yurydychnoyi vidpovidal'nosti: prepynt / S. R. Tahiyev, M. V. Mazur, M. O. Myahkov. – Luhans'k: RVV LDUVS, 2006. – 208 s.

26. Bohasheva N. Zakonodavche rehulyuvannya vyboriv v Ukrayini: problemy stabil'nosti / N. Bohasheva // Naukovi zapysky Instytutu za-

konodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 2014. – № 2. – S. 32-38.

27. *Yevropeys'kyi demokratychnyy dorobok u haluzi vyborchoho prava: Materialy Venetsians'koyi Komisiyi, Parlament-s'koyi Asambleyi, Komitetu Ministriv, Konhresu mistsevykh i rehional'nykh vlad Rady Yevropy; per. z anhl. / za red. Yu. Klyuchkovs'koho.* – Vyd. 2-e, vypr. i dopovn. – K.: Lohos, 2009. – 500 s.